

СОЛИҚЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ИҚТИСОДИЙ МОХИЯТИ

Халиков Улуғбек Зафарович

ИК-622 гуруҳ талабаси

Илмий раҳбар: Камилова Наргиза Абдукаҳоровна - и.ф.н., доцент

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация: Солиқларнинг юзага келишини қадимий манбалардан ҳам кузатиш мумкин. Аммо солиқлардан ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тартибга солишда давлат улардан қурол сифатида фойдаланганлигини факат юзага келган солиқ турлари орқали билиш мумкин.

Калит сўзлар: фискал, имтиёз, дефицит, ялпи ички маҳсулот, сиёсат.

Агарда ижтимоий-иқтисодий босқичларга бир назар ташласак унда давлат солиқларидан ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тартибга солишда мунтазам фойдаланганлигидан хулоса чиқариб олишимиз мумкин бўлади. Хатто давлатчиликнинг шаклланишида ҳам солиқлар етакчилик қилишган. Чунки давлатнинг пайдо бўлиши мукамал барқарорлашмаган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга таянган. Шунинг учун ҳам давлатнинг пайдо бўлишининг дастлабки босқичида молиявий ва иқтисодий ишларни жонлантиришда давлат ҳуқумдорлари ҳар хил солиқ тўловларидан фойдаланишга ва давлатнинг олдида турган муаммоларни ечишга ҳаракат қилишган. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўрта асрнинг барча молиячилари давлат ўз вазифаларини бажаришда солиқлардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш муҳимдир, деб фикр билдиришган. Бундай фикр хатто ҳозирги тараққиёт босқичимизда ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солишда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Солиқларни моҳиятини очишда, улардан давлат олдида турган вазифаларни бажаришда ўзига хос тушунчаларда номаён бўладиган «қурол» ёки «восита» сўзларига таянилиши солиқ муносабатларини чекланишига сабаб бўлиши мумкин. Аммо «қурол» ва «восита» сўзлари солиқ муносабатлари доирасида давлатнинг ролини ифодалантириш билан чекланади ва солиқларни конкрет ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ҳаракатга келтиришдаги моҳияти ва аҳамиятини ифодалаб бера олмайди. Бунинг сабаби солиқларни солиқчи ва солиқ тўловчилар ўртасидаги объектив пул муносабатларини эмас, балки янги қийматни юзага келтиришда намоён бўладиган пул муносабатларида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам уларни мажбурий тўловлар сифатида юзага келишида даромад, фойда, мол-мулк, қиймат таксмоти муҳим манба ва солиқ объектлари рол ўйнайдилар. Бу борада шуни ҳам изохлаб ўтиш керакки, солиқларни

мажбурийлиги ҳам уларнинг мохиятини эмас балким уларга хос бўлган демократик хусусиятни акс этиради, холос. Буни солиқларга хос мажбурийлик хусусиятлари ҳукукий меъёрларга асосланади.

Шундай қилиб солиқлар ўз мохиятидан келиб чиқиб янги қийматни юзага келтириши билан боғлиқ пул муносабатларини ифодалайди. Солиқлар янги қийматни юзага келтириши билан боғлиқ пул муносабатларини ифода этганлигини эътиборга олган ҳолда уларнинг мохиятини тўлиқ ёритилиши солиқ муносабатларини ифодаловчи бир томондан давлат ва иккинчи томондан уларни тўловчилари, яъни ҳукукий ва жисмоний шахслар ўртасидаги юзага келадиган мажбурий тўловлар, шунингдек солиқларни функциялари билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам солиқлар мохиятини солиқ тўловлари билан боғлиқ муносабатлар ва солиқ функциялари орқали ифодалаб бориш зарурдир.

Демак, солиқлар мохиятида янги қийматни юзага келтириши билан боғлиқ пул муносабатлари ётади. Шунингдек, улар молиянинг таркибий қисми бўлиб узоқ муддатларни мўлжаллаган ҳукукий меъёрлар билан мустахкамланган. Лекин қонунлар билан мустахкамланган солиқлар турли омиллар таъсирида кўзда тутилган натижаларни кўлга киритишига хизмат қилмаслиги ҳам мумкин. Шу боис ҳам солиқлар самарали натижаларни кўлга киритилишини таъминлаши ва узоқ муддатларга хизмат қилиши учун солиқ муносабатларини тўлиқ ифодаладиган, илмий асосланган солиқ сиёсати ва Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёев томонидан белгилаб берилган иқтисодий сиёсатнинг беш устивор йўналишларига бевосита асосланиши шарт.

Солиқлар объектив тақсимлаш муносабатлари орқали кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларида иштирок этади ва ишлаб чиқариш муносабатларида ўз аксини топди. Солиқлар жамият иқтисодий базасини ифодалаши туфайли ишлаб чиқаришни кизиктиришда, товар ишлаб чиқариш орқали истеъмолни тартибга солиш ва марказлаштирилган пул жамғармаларини юзага келтириш улардан ижтимоий ҳимоя ва бошқа ижтимоий зарурий мақсадлар йўлида кенг фойдаланиб келинмоқда.

Юқоридагидан келиб чиққан ҳолда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, амалий жихатдан солиқларнинг қонуний ҳаракатлари орқали, уларнинг мохиятини ифодалаш мумкин:

Биринчидан, солиқ тўловчи пулнинг у ёки бу суммасини давлатга тўлар экан, бунинг эвазига товар ёки хизмат олмайди. Солиқ миқдори билан у истеъмол қилган ижтимоий неъмат ўртасида боғлиқлик юзага келмайди. Шу хусусиятга

кўра солиқ тўловчи кўрсатган фойдасини ёки манфаатини тўлаган солиқлар билан солиштирса, унда бундай ҳолат даромадларни емирлишига, солиқ тўлашдан бош тортишга сабаб бўлиши мумкин. Давлат ўз фуқароларидан йиғиб олган солиқларни самарали ва ошқора тарзда ишлатса, ҳамда фуқароларнинг аксарият қисми давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ва бошқа дастурларини ўз маблағлари ҳисобидан оқилона ва ихтиёрий равишда таъминлашга рози бўлган тақдирдагина давлат миқёсида юксак солиқ ахлоқ таъминлари юзага келтирилиши учун замин яратилади.

Иккинчидан, солиқлар тўла ўз вақтида тўланиши учун жавобгарлиги солиқ тўловчилар зиммасига юкланган экан, у ихтиёрий эмас, балки мажбурий хусусиятга эга бўлишининг муқаррарлиги.

Учунчидан, давлат фойдасига амалда юзага келтирилган даромаднинг аввалдан қонун доирасида белгилаб қўйилган қисмини ундириб олиниши.

Солиқлар иқтисодий фаолликни тартибга солиш орқали такрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсатади. Давлат фойдага солинадиган солиқлардан фойдаланиб, сармояни жамғариш жараёнларига таъсир кўрсатади. (Мисол учун жадаллаштирилган амортизация ажратмалари орқали).

Жадаллаштирилган амортизация усули иқтисодиётининг корпоратив секторида капитал қўйилмаларни кўпайтиришнинг муҳим омили ҳисобланади чунки, уни қўллаш орқали фан-техник тараққиётини интенсивлаш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни рағбарлантириш, ривожлантириш имкониятлари яратилиши мумкин. Солиқлар орқали тўловчилар ва бюджет ўртасида даромадлар тақсимланаётганда томонларнинг иқтисодий манфаатини, албатта эътиборга олиш зарур. Солиқ тўловчилар даромадини давлат истаганича ололмайди, солиқларни бюджетга олишнинг маълум чегараси мавжуд. Шу билан бирга, солиқ тўловчиларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда олишдаги фаолияти ҳисобга олиниб, солиқ белгиланади. Шунинг учун ҳам Давлат солиқлардан макроиқтисодиётни ривожлантириш, бозор инфратузилмасини яратиш ва бошқа умумдавлат мақсадлари учун етарли молиявий ресурслар тўплаш учун кенг фойдаланиши зарурдир.

Янги солиқ ҳилларини уларни юзага келтирувчи манбалар ва объектларини қонунлар доирасида ташкил этилишига асос яратилиши, шулар орқали кўп-мулкчиликни амал қилишига ва ривожланишига шароит яратилиши, эркин фаолият юргизиш ва уларнинг қонунларга зид бўлмаган чегараларгача

кенгайтирилиши турли солиқ элементларини барқарорлаштириб бориш заруриятини ҳам тақозо эттирди.

Шу тариқа бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик мулк шаклидан каътий назар ўзи эркин фаолият кўрсатиши ва бутун фаолиятига ўзи жавоб бериши, давлатнинг аралашуви қонун билан, яъни солиқ орқали амалга оширилиши учун замин яратилди. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг янги функцияларини барқарорлашуви учун ҳам имкониятларни яратилиши кўпинча солиқ муносабатлари билан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Буларга кам таъминланганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва бозор инфратузилмасини ташкил қилиш ва шунинг амалга ошириш учун молиявий ресурсларни давлат доирасида ташкил этиш, нафақахўрлар, талабалар, кўп болали оналар ва бошқаларни маблағ билан таъминлаш, товар баҳоларининг кўпроқ ошган қисмини давлат ҳисобидан қоплаш ва бошқалар мустақил муҳофаза қудратига эга бўлиш, ҳарбий техникага эга бўлиш, давлат фуқаролар ҳавфсизлигини сақлаш, тартиб-интизом ўрнатиш, мамлакатни бошқариш функцияларини бажариш учун ҳам маблағ сарфлаш, буларнинг ҳаммаси солиқларнинг объектив зарурлигини ва тартиблаштирилиб борилишини тақозо этади.

Лекин солиқларнинг зарурлиги бошқа ўзига хос муносабатларни мавжудлиги билан ҳам боғлиқдир. Мисол учун, бозор иқтисодиётида ҳамма нарса сотилади. Ҳеч нима бепул берилмайди. Шундай экан давлат томонидан жуда катта харажатлар эвазига қиладиган хизматларини сотилишига зарурият тугилиши мумкин. Лекин гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг кўрсатган хизматлари ҳақи жуда катта бўлганлиги уни сотиб олувчиларини юзага келтирмайди. Тўғрироғи, уни сотиб олиш истаги тугилганда ҳам маблағни алоҳида ҳолда етмайди, ҳамма хўжалик субъектлари ва фуқаролар давлатнинг хизматларини «Ижтимоий товарлар» тушунчаси доирасида ўзлаштирадilar, аммо улар шу истеъмол доирасида давлат хизматларини бажара олмайдилар. Масалан, бирор-бир хўжалик ҳеч қачон менга муҳофаза хизматлари ёки молиявий ёрдам керак эмас, демайди. Демак, давлат хизматларини ўзлаштирар эканмиз, унинг ҳақини тўлашни унутмаслик керак. Аммо, алоҳида истеъмолчилар бу ҳақни ихтиёрий равишда тўлагиси келмайди. Натижада давлат Олий Мажлис орқали ана шундай тўловни мажбурий қилиб қонунлар доирасида олишга киришади. Шунинг учун Олий Мажлис бу ҳақни тўлашни мажбурий солиқ деб қонун орқали белгилаб беради. Давлатнинг хизмати учун олинадиган

солиқ кўринишидаги ҳақ шу нуқтаи назардан мажбурий тўлов бўлмай, эквивалент характериға эгадир. У бозор муносабатлариға мос кўпроқ тушган ҳолда хизматларнинг олди-сотдисиди ўз аксини топади.

Хўжалик субъектларининг бюджет билан молиявий муносабатларини бозор иқтисодиётиға ўтиш босқичларида такомиллаштириш иқтисодий ислохотнинг энг муҳим ва кийин муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда, чунки иқтисодий ислохотларни барқарорлашуви солиқлар орқали давлат бюджет даромадларини тўлиқлигини таъминлаш даражалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб қолмоқда. Илмий-техника тарақиётини рағбатлантириш, нарх ўсиши ва инфляцияни чеклашнинг асосий омили бўлиб ҳам солиқлар ҳисобланмоқда. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, турли иқтисодий тараққиёт босқичларида солиқлар бюджет даромадларини шакллантиришда асосий манба родини бажариб келган бўлса, ҳозирги шароитда бундай манба родини ишлаб чиқариш жараёнларида юзага келтириляётган даромад (фойда) бўлиб ҳисобланмоқда.

Шунинг учун ҳам давлат бюджетини етарли микдорларда пул маблағлари тушуми билан таъминлашда турли соҳа корхона (ташкilotлари) томонидан олинаётган даромад (фойда) ўсишиға эътибор ошмоқда. Давлат бюджетини ўсишини таъминлашда давлат турли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалётга тадбир этишда етакчилик қилмоқда. Шуниси диққатға сазоворки, давлат ишлаб чиқариш соҳаларини нафақат молиявий ресурслар билан таъминлаш балки бир вақтнинг ўзиди уларға катта имтиёзларни яратиб бериш орқали бюджет даромадларини ўсишини таъминлашда устуворлик қилмоқда.

Мажбурий солиқ тўловлари бўйича яратилаётган енгилликлар солиқ тўловчиларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётни таъминлашдаги фаоллигини тобора ошиб боришиға олиб келмоқда.

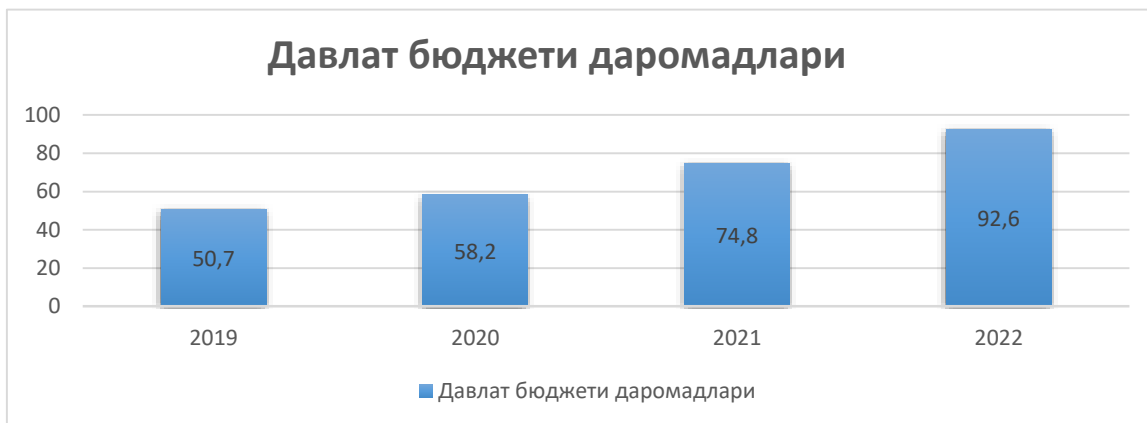
Хуллас, жамият ривожлана борган сайин солиқ тўловчиларнинг фаоллигиға, солиқ муносабатлари, солиқ солиш объектларини ташкил этувчи кўрсаткичларини асосли чегаралари ҳам ривожланади ва барқарорлашади. Шунингдек, солиқларнинг давлат ҳокимиятини таъминлашда молиявий манбаи, иқтисодиёт ва ижтимоий масалаларни тартибға солишдаги фаоллиги сифатидаги роли товар-пул муносабатлари ривожланиши билан тобора кучая бормоқда. Агарда тарихий манбаларға назар ташласак, унда ўтиш давригача бўлган иқтисодий-ижтимоий тараққиёт босқичларида давлат бошқарувидаги маъмуриятчилик ва марказлаштирилган тақсимотчиликнинг устуворлиги солиққа тортишни бошқаришнинг моҳияти маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг

даромадларини аксарият қисмини маъмурий йўл билан давлат бюджетига ажратилишдан иборат бўлганлигидан хулоса чиқариб олишимизга тўғри келади.

Бозор иқтисодий муносабатларини эволюцион йўллар орқали амалиётга жорий этилиши солиқларни давлат бюджети ва маҳаллий бюджетларни тўлдиришнинг асосий манбаи сифатида хизмат қилишни кучайтиради. Солиқлар хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олиши билан бирга ҳар бир солиқ тўловчига нисбатан алоҳида ёндашувни солиқ енгилликларини яратиб берилиши орқали кучайтирилишига илк замин яратиб беради. Натижада солиқлар давлат бюджет даромадларини шакллантиришларнинг асосий манбаи сифатида намоён бўлмоқда. Солиқлардан ташқари давлат бюджет даромадлари давлат секторидаги корхона ва ташкилотларнинг фойдаси, давлат мулкни ижорага бериш ва давлат қимматли қозғаларидан даромад хусусий тадбиркорликда давлатнинг ҳиссавий катнашуvidан тушумлар орқали ҳам ташкил этиш имконияти яратиб берилди.

1-расм. Давлат бюджети даромадлари (трлн.сўмда).

2022 йилнинг I ярим йиллиги учун Давлат бюджетининг даромадлари 92,6 трлн. сўмни ташкил этди ёки 2021 йилнинг I ярим йиллигига нисбатан 17,8 трлн сўм (+23,7%) кўп бўлди. Жами солиқ тушумлари 71 трлн сўмни ёки давлат бюджети даромадлари умумий ҳажмининг 76,7%ини ташкил этди. Божхона тушумлари 21,5 трлн сўмни ёки давлат бюджети даромадлари умумий ҳажмининг 23,2%ини ташкил этди. Иқтисодий фаолият турлари бўйича (иқтисодиёт тармоқлари) солиқ даромадларининг таҳлилининг кўрсатишича, энг катта улуш (64,8%) иқтисодиётнинг 5 та тармоғига, хусусан, ишлаб чиқарадиган

саноат (39,2%), улгуржи ва чакана савдо (8,1%), қурилиш (7,4%), ташиш ва сақлаш (5,1%) ва тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлашга (5,0%) тўғри келди.

1-чи жадвал

2021 йилда давлат бюджети даромадларининг тузилишида солиқларнинг ҳиссаси, (% ҳисобида)

- ҳукукий шахслар даромади (фойдасига)га солиқ - 20%;	- жисмоний шахслар даромадига солиқ - 12%;
- ККС - 15%;	- акциз солиғи 25-15% пасайтирилди;
- ер солиғи - 0.95%;	- экология солиғи - 12%;
- мол-мулк солиғи - 2%;	- бошқа солиқ ва тушумлар - 15-20%.

2-чи жадвал

2022 йилда давлат бюджети даромадларининг тузилишида солиқларнинг ҳиссаси, (% ҳисобида)

- ҳукукий шахслар даромади (фойдасига)га солиқ - 11,1%;	- жисмоний шахслар даромадига солиқ - 12%;
- ККС - 24,9%;	- акциз солиғи 10% индексация қилинмоқда;
- ер солиғи 1.07% индексация қилинмоқда;	- экология солиғи - 2,5%;
- мол-мулк солиғи 2-1.5% камайтирилмоқда;	- бошқа солиқ ва тушумлар - 17,9%.

Лойиха кўрсаткичлари бўйича 2022 йилда билвосита солиқлар бевосита солиқларга нисбатан тез суръатларда ўсиши мумкинлигини кўрсатади. Бу даврда билвосита солиқлар 6,8 фоизли пунктда ўсиши кузатилди, бевосита солиқлар эса салкам 3 фоиз пунктда пасайиши кутилмоқда. Солиқсиз тўловлар ахамиятли равишда 3,8 фоизга пасайиши ёки 15,0 фоизга етказилиши кўзда тутилмоқда.

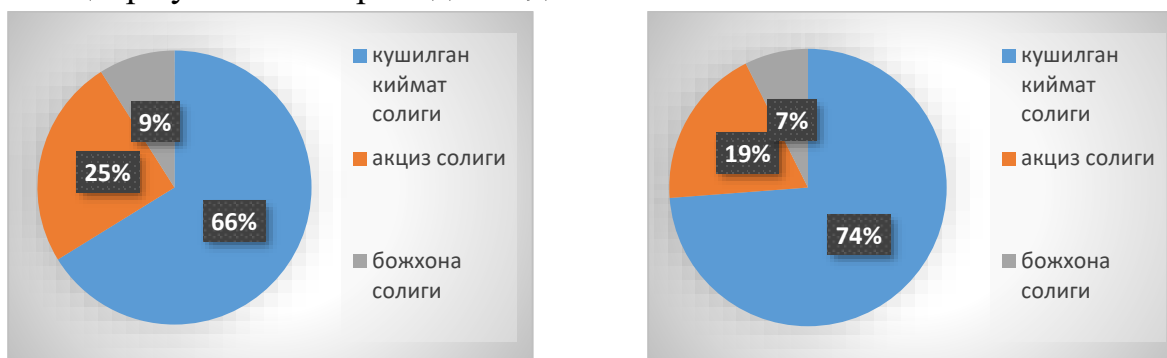
Юқорида қилинган таҳлиллардан Ўзбекистон Республикасида хўжалик юритиш субъектларига солиқ солиш соҳасидаги хорижий мамлакатлар тажрибасини қўллаш иқтисодиётга инвестиция ҳақикий ўсишини кўтарилишига олиб келиши, экспортга кўзланган ва импортни ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш шунингдек, давлат бюджетига солиқ тушумларини ошишига олиб келади.

2022 йилнинг I ярим йиллиги учун билвосита солиқлар бўйича тушумлар ўтган йилнинг ҳисобот даврига нисбатан **9,4** трлн сўмга (**37,1 %**) ошди ва **34,8**

трлн сўмни ташкил этди. 2021 ва 2022 йилларнинг I ярим йиллиги учун билвосита солиқлар тузилмаси 2 расмда тақдим этилган:

2-расм. 2021 ва 2022 йилларнинг I ярим йиллиги учун билвосита солиқлар тузилмаси.

Қўшилган қиймат солиғи. Солиқ ва божхона органлари маъмурчилигидаги ҚҚС тушумлари 2022 йилнинг I ярим йиллигида 34,1 трлн сўмни ташкил этди (қоплаш суммаларини ҳисобга олмаган ҳолда) ёки ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 9,7 трлн сўмга (39,7%га) ошди. Бунда ҳисобот даврида божхона органлари томонидан ундириладиган ҚҚС 2021 йилга нисбатан 50%га, солиқ органлари томонидан ундириладиган ҚҚС - 30%га ошди. Тушумларнинг ўсиши солиқ тўловчилар сонининг ошиши, солиқ базасининг кенгайтирилиши, солиқ ва божхона маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича кўрилаётган чоралар ҳисобига таъминланди.

Хулас, солиқ тушумлари ҳақидаги фикрлар ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга. Хар бир давлат ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминлар экан аввало, мамлакатдаги солиққа тортиш ишларига катта эътибор қаратиши керак. Чунки солиқларни жалб этиш ҳисобидан мудофаа, хавфсизликни таъминлаш, соғлиқни сақлаш, маориф каби йирик соҳалар молиялаштирилади. Колаверса, давлат бюджетининг 90 фоизи солиқлар ҳисобидан тўлдирилиб келинмоқда.

Демак, солиқлар давлат бюджетининг ажралмас манбаи экан, уларни хар томонлама ўрганиб чиқиш ва такомиллаштириш энг асосий вазифаларидан бири бўлмоғи лозим.

Фойдаланилган манбалар:

1. Яхёев К. “Солокка тортиш назарияси ва амалиёти” Т-2003й.
2. Гатаулин Ш.К. “Солиқлар ва солиқка тортиш”. – Ташкент: Ўз.Р. ДСК 1996 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Ташкент: Уз.Р. ДСК, 1996 й.
4. Ўзбекистон Республикасининг молия қонунлари. 1996-2001йй.
5. Ёкуббев О. Солиқ механизми ва солиқ оғирлиги. 1996 й.

